

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

УДК: 821.111:82-2:321.61

*Борискіна Ксенія
(Запоріжжя)*

Специфіка трансформації п'єси «Юлій Цезар» В. Шекспіра в контексті просвітницького абсолютизму

Стаття присвячена виявленню особливостей літературної рецепції шекспірівського сюжету про Юлія Цезаря в соціально-політичних умовах французького просвітницького абсолютизму XVIII ст. Філософ і літератор Вольтер, з одного боку, йдучи в руслі критичного струменя рецепції Шекспіра, відзначав невідповідність його творів приписам класицистичних поетик, а з іншого боку, не міг не помітити вражаючого таланту англійського драматурга. Аналіз специфіки формо-змістової побудови трагедії «Смерть Цезаря» демонструє, як саме Вольтер коригував англійське першоджерело, щоб задовольнити смаки своїх співвітчизників. Однак і його текст, як за класицистичними канонами, зберігає певні недоліки: зокрема, недотримання принципу обов'язкових п'яти дій, відсутність жінок і простолюдинів. Зміст шекспірівської п'єси Вольтер доповнює за рахунок нових сюжетних ліній, які помітно трансформують пафос і мотиви, закладені ренесансним драматургом. У французькій версії сюжету з римської історії Брут постає сином Цезаря, а Кассій позбавляється негативних рис, очевидних у шекспірівському творі. Подібні зміни суттєво позначаються на загальному аксіологічному забарвленні трагедії «Смерть Цезаря». Залучення філософської та літературно-критичної спадщини Вольтера дозволяє не лише глибше зрозуміти ідеологічні підтексти аналізованої п'єси, але й більш повно осягнути проблематику його літературної творчості. Ця трагедія, певною мірою, ставить під сумнів промонархічні погляди її автора, а

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

також усю концепцію "освіченого" правителя. Шекспірівський сюжет у ній позбавлений своєї багатогранності та філософської масштабності, натомість він набуває гострого політичного змісту з яскраво вираженим антидеспотичним пафосом.

Ключові слова: Шекспір, «Юлій Цезар», Вольтер, «Смерть Цезаря», Просвітництво, ідеологія, інтертекстуальність.

Дослідження впливу однієї літератури на іншу в рамках компаративістичних студій є вельми продуктивним. Рецепція певного художнього твору дозволяє не тільки розкрити ідейний потенціал першоджерела, але й простежити, які смислові константи трансформуються в процесі творчого запозичення і які саме чинники впливають на індивідуально-авторські модифікації та новації. Тож на часі постала необхідність порівняльного зіставлення літературних творів В. Шекспіра з їхніми модифікаціями в культурі наступних епох. Така необхідність зумовлює **актуальність** цієї статті.

Широковідомо, що ключову роль у формуванні французької рецепції творчості Великого Барда відігравав відомий історик, письменник і філософ Вольтер. Він був усебічно розвинутою людиною та досяг значних успіхів у багатьох галузях людської діяльності – в публіцистиці, філософії, історії, дипломатії, красному письменстві тощо. Втім, як зазначає А.Д. Михайлов, попри різнопланову діяльність, Вольтер був насамперед письменником¹.

Його перу належить величезний творчий доробок, в якому представлені майже всі жанри. П'єсу «Смерть Цезаря», що є **об'єктом** аналізу в цій статті, деякі науковці вважають найменш цінним художнім твором цього класика французької літератури², хоча така оцінка,

¹ Михайлов А. Вольтер и его проза / А. Михайлов // Вольтер. Философские повести / Вольтер ; [пер. с фр.]. – М. : Правда, 1985. – С. 6.

² Davies Th. Julius Caesar / Th. Davies // Critical Observations on Several Plays of Shakespeare with a Review of his Principal Characters, and those of Various

як думається, є занадто категоричною. З-поміж творів Вольтера цей найрідше потрапляв у поле зору літературознавців, тож і сьогодні він залишається найменш вивченим. Серед поодиноких розвідок варто пригадати праці Т. Дейвіса³, Т. Лаунсбері⁴, С. Артамонова⁵. В них лише побіжно згадується той антропологічний потенціал шекспірівського твору до реконтекстуалізації, який є **предметом** безпосереднього аналізу в цій роботі.

П'єса «Смерть Цезаря» залишається маловідомою і для читацького загалу, втім, вона представляє чималий інтерес у плані віддзеркалення політичних поглядів автора, а також як ілюстрація величезного потенціалу побутування широковідомих колізій в нових соціокультурних умовах. В обробці харизматичного французького письменника шекспірівський сюжет про Юлія Цезаря зазнав суттєвих коректив.

Метою цієї статті є виявлення ідеологічних підтекстів трагедії Вольтера «Смерть Цезаря» шляхом зіставлення з п'єсою В. Шекспіра «Юлій Цезар».

Методологія дослідження вибудовується на поєднанні принципів герменевтики, компаративістики та нового історизму з елементами інтерпретативної стратегії "пильного читання".

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою у вітчизняному шекспірознавстві спробою досягнення ідейно-тематичного потенціалу п'єси Вольтера у зіставленні з трагедією ренесансного драматурга.

Eminent Writers, as Represented by Mr. Garrick, and Other Celebrated Comedians : in 3 vols. –Vol. II. – L., MDCCLXXXIII. – P. 204.

³ Ibid.

⁴ Lounsbury Th.R. Shakespeare and Voltaire / Th. R. Lounsbury. – N.Y. : Charles Scriber's Sons, 1902. – 463 p.

⁵ Артамонов С.Д. Вольтер. "Смерть Цезаря" (Политические идеи Ренессанса и Просвещения) / С. Д. Артамонов // Писатель и жизнь : сборник историко-литературных, теоретических и критических статей. – Выпуск VI. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – С. 231–243.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

Загальновідомо, що Вольтер написав дві трагедії на сюжети з римської історії – «Брут» (1730) та «Смерть Цезаря» (1731). Проблематика обох творів фокусується навколо конфлікту між приватним і публічним, тобто між почуттями головного героя та його обов'язком перед Римською державою. У першому зі згаданих творів колізія обертається навколо сюжетної лінії кохання Тіта (сина Брута) та Туллії (дочки вигнанця Тарквінія). Батько зрештою засуджує на смерть сина, який зрадив республіканські ідеали. На основі цього твору італійський драматург кінця XVIII ст. Вітторіо Альфьєрі написав трагедію «Брут Старший».

Що стосується другої п'єси Вольтера, то вона ґрунтується на творі Великого Барда. Під час перебування на Туманному Альбіоні французькому філософу довелося побачити шекспірівського «Юлія Цезаря» на сцені одного з театрів. Згодом він описав свої враження так: «Я згадую одну сцену з п'єси, побаченої мною якось у Лондоні, майже неправильної за своєю будовою, майже у всіх відношеннях дикої. Сцена відбувалася між Брутом та Кассієм. Вони сварилися, і я мушу визнати, – досить непристойно; вони казали один одному такі речі, які у нас порядним і добре вихованим людям вислуховувати не доводиться. Але все це було сповнено такої природності, правди й сили, що дуже мене зворушило. Ніколи не зворушать нас так ті холодні політичні диспути, якими наш театр колись викликав захоплення»⁶.

Тож цілком правомірно припустити, що саме емоції та враження, пережиті під час перегляду вистави, спонукали Вольтера після повернення до Франції взятися за літературну обробку цього сюжету. Він вирішив написати трагедію, в якій поєднуються «французька

⁶ Артамонов С.Д. Вольтер. Критико-биографический очерк / С. Д. Артамонов. – М. : Художественная литература, 1954. – С. 79.

точність та елегантність з англійським натиском і запальністю»⁷.

До речі, в історії літератури збереглися свідчення, що Вольтер власноруч писав передмови до видань своїх творів та підписував їх вигаданими іменами. Приміром, у передмові до п'єси «Юлій Цезар», яка нібито належить перу абата ля Мара, Вольтер названий першим французьким автором, який познайомив своїх співвітчизників з англійськими поетами і заохочував французів вивчати іноземні мови⁸.

У рецензії на п'єсу, написаній другом Вольтера італійським драматургом Алгаротті, зазначалося, що автора можна сміливо порівняти з класиками французької літератури – Корнелем та Расіном⁹. Як було встановлено пізніше, слова італійця були вдало перекладені таким чином, що позитивна оцінка твору трансформувалася у хвалу майстерності його автора¹⁰.

Вольтер дуже пишався своєю п'єсою і вважав її набагато кращою за шекспірівську. Слід наголосити на тому, що з-під пера Вольтера вийшло два тексти, пов'язані з постаттю римського диктатора: п'єса «Смерть Цезаря», автором якої був сам філософ, та «Юлій Цезар» – вольтерівський переклад Шекспірової п'єси французькою мовою. У передмові до цього перекладу (1764), яка, ймовірно, була написана самим Вольтером, французькому читачеві пропонувалося порівняти «Смерть Цезаря» з твором Шекспіра, щоб побачити, наскільки

⁷ Lounsbury Th.R. Op. cit. – P. 98.

⁸ Voltaire. La Mort de Cesar. Preface de l'edition de 1736 / Voltaire // Oeuvres complètes / Voltaire ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1877. – T. 3. – P. 309.

⁹ Voltaire. Lettre de m. Algarotti a m. L'abbe Franchini, Envoye de Florence a Paris, sur la Tragedie de Jules Cesar, par m. De voltaire / Voltaire // Oeuvres complètes / Voltaire ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1877. – T. 3. – P. 312.

¹⁰ Lounsbury Th.R. Op. cit. – P. 103–104.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

великий крок вперед зробило мистецтво з часів Відродження¹¹. Слід зауважити, що до свого досить вільного перекладу Вольтер не включив найвідоміші промови Брута і Антонія, які є ключовими для розуміння проблематики шекспірівської трагедії.

Повертаючись до п'єси «Смерть Цезаря», зазначимо насамперед, що французька п'єса відрізняється від англійської складом дійових осіб. У Вольтеровому творі, який складається з трьох дій, лише одинадцять діючих осіб, а у шекспірівській трагедії – сорок вісім персонажів. Істотною відмінністю «Смерті Цезаря» є також повна відсутність у ній жіночих ролей – Порції та Кальпурнії. Сам автор у листі до абата Д'Оліве відзначив, що його твір оповідає про римську суворість, тому в ньому немає жодної жінки, що може не сподобатися сучасним йому французькам¹².

Нагадаємо, що, згідно з тогочасними мистецькими критеріями, відсутність любовних перепитій (а тим більше – жіночих образів взагалі) вважалася кричущим недоліком художнього твору. Вольтер виправдовував це тим, що основна інтрига його п'єси не мала затьмарюватися жодними сентиментами чи пристрастями, уособленнями яких є жінки¹³. Втім, непопулярність «Смерті Цезаря» навряд чи правомірно списувати виключно на відсутність жінок у складі дійових осіб, адже шекспірівська п'єса мала неабиякий успіх у глядачів аж ніяк не завдяки двом периферійним героїням.

У трагедії «Юлій Цезар» задіяна велика кількість дійових осіб, які помітно впливають на перебіг подій,

¹¹ Avertissement des Editeurs de L'edition de Keil // Jules Cesar Tragedie en Trois Actes / Traduite par Voltaire // Oeuvres complètes / Voltaire ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1877. – Т. 7. – Р. 435.

¹² Voltaire. On the Pucelle and the Century of Louis XIV, to the Abbe d'Olivet [Електронний ресурс] / Voltaire // Letters from Voltaire, 24 August 1735. – Режим доступу : <http://www.whitman.edu/VSA/letters/24.8.1735.html>

¹³ Lounsbury Th.R. Op. cit. – P. 96.

чого Вольтер допустити не міг. Про це він писав у «Філософських листах»¹⁴. В англійській п'єсі плебеї з'являються на сцені поруч із благородними римлянами, більш того, вони ведуть жваві діалоги, часто поводяться зухвало та глумливо. Варто відзначити, що риси персонажів, залишених французом у своєму творі, розкриваються не досить повно, причиною чого, можливо, є занадто малий обсяг художнього тексту.

Попри намагання Вольтера дотримуватися канонів класицизму, він усе ж таки порушує один із ключових класицистичних приписів: замість традиційних п'яти актів, його п'єса складається лише з трьох. У виправданні такої структури автор посилався на те, що «Смерть Цезаря» є, начебто, перекладом з англійської. Крім того, Вольтер неодноразово стверджував, що при написанні цієї п'єси спирався виключно на англійські смаки¹⁵.

У всіх інших аспектах він наочно демонструє виваженість класицистичних принципів побудови драматичного твору – дія п'єси розгортається на території Капітолію і триває протягом обмеженого часу – березневих ід. Тобто, хронотоп структурується у повній відповідності до приписів класицистичної поетики. За влучним зауваженням Т. Лаунсбері, в основу сюжету Вольтер поклав хибний мотив, який так і не був розгорнутий у всій своїй повноті через жорсткі вимоги ущільнення простору і часу¹⁶. Події, представлені у його творі, згідно з усталеною логікою, аж ніяк не могли відбутися протягом одного дня та ще й на обмеженому певними рамками просторі. В реальності змовники не могли утворити групу однодумців, спланувати вбивство

¹⁴ *Voltaire. Lettres philosophiques. Lettre XVIII. Sur la Tragedie / Voltaire // OEuvres complètes / Voltaire ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1879. – T. 22. – P. 150.*

¹⁵ *Lounsbury Th.R. Op. cit. – P. 96.*

¹⁶ *Ibid. – P. 110.*

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

та реалізувати свій план протягом одного дня, а збори республіканців та приватні розмови між Брутом і Цезарем не могли відбуватися на території Капітолію.

До речі, згодом, у передмові до п'єси «Едип», Вольтер, критично оцінюючи структурну організацію шекспірівської п'єси, наполегливо наголошував на необхідності дотримуватися приписів класицизму: «єдність часу має складати двадцять чотири години, єдність місця не має виходити за рамки однієї локації... порушення цих вимог призведе в подальшому до повного нехтування ними. Якщо припустити, що одного разу дія триватиме два дні, невдовзі її тривалість може сягнути двох тижнів... А скоро у нас з'являться такі п'єси як англійський «Юлій Цезар», де Кассій і Брут у першому акті в Римі, а в п'ятому – в грецькій Фессалії»¹⁷.

Поетика класицизму накладала певні обмеження і на застосування тих чи інших віршових розмірів. Приміром, у передмові до перекладу «Юлія Цезаря» Вольтер писав, що білим віршем справжній драматург не має послуговуватися в жодному разі¹⁸. Більш того, у творах Шекспіра благородна віршована мова чергується з просторічною прозовою, що для мистецтва класицизму є взагалі неприпустимим.

Варто погодитися з С. Артамоновим, який вказує на наявність протиріч між ставленням Вольтера до теоретичних засад класицизму та їх практичною реалізацією. Називаючи пануючі літературні уподобання «тиранією побуту», він так і не відмовився від них у власній творчості. Нерішучість та непослідовність не дозволили йому здійснити літературну реформу¹⁹.

¹⁷ *Voltaire. D'Oedipe. Preface de l'Edition de 1730 / Voltaire // Oeuvres complètes / Voltaire ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1877. – Т. 2. – Р. 50.*

¹⁸ *Avertissement. – Р. 435.*

¹⁹ *Артамонов С.Д. Вольтер. Критико-биографический очерк... – С. 83.*

Зауважимо, що Вольтер відсік від шекспірівської п'єси все, що не відповідало канонам його часу, а також увів до свого твору низку нових мотивів та сюжетних ліній. Приміром, у традиційній сюжетній схемі з'являється цілком несподіваний елемент – кровний зв'язок між республіканцем Брутом та диктатором Цезарем. Протагоніст дізнається від своєї колишньої коханки Сервілії, що Брут є його позашлюбним сином. Зазначимо, що підстави для такого сюжетного нововведення були закладені ще в античності (приміром, у Светонія читаємо останню промовлену Цезарем фразу: «І ти, дитя моє?»). Таким чином, у французькій п'єсі тираноббивство трансформується у батьковбивство, тобто трагедія політичного масштабу забарвлюється особистісними відтінками.

У Вольтеровій п'єсі наявні епізоди, що відсутні у Шекспіровій, приміром, така нова сюжетна подробиця, як плани Цезаря стосовно військової кампанії на Сході. Якщо у англійця Цезар уже відійшов від державних справ і почивав на лаврах, то у французького автора він виступає в амплу воєначальника²⁰.

Відповідним чином Вольтер трансформує і кульмінаційний епізод твору – вбивство Цезаря республіканцями на чолі з Брутом. Воно відбувається за кулісами, і читач дізнається про хід подій з реплік, що лунають із-за лаштунків. Такий прийом, на думку Ж. Жюссерана, дозволяє Вольтерові дотриматися канонів класицизму щодо відсутності привселюдних кровавих сцен, зберігши цей епізод із римської історії в канві свого художнього тексту²¹. Той факт, що вбивство диктатора відбувається не безпосередньо на очах глядачів, а в

²⁰ *Voltaire. La Mort de Cesar. Tragedie / Voltaire. – Paris : Avec Privilige du Rot, MDCCXXXVI. – P. 10.*

²¹ *Jusserand J.J. Shakespeare in France under the ancient Regime / J. J. Jusserand. – L. : T.Fisher Unwin, MDCCCXCIX. – P. 252.*

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

глибині куліс, свідчить про те, що французький митець пом'якшив так звану англійську «грубість».

Зауважимо також, що фінальну промову над тілом убитого Цезаря виголошує не Брут, як це було у ренесансній п'єсі, а інший лідер змовників – Кассій. На думку літературознавця Т. Лаунсбері, навіть для англійських смаків виправдання вбивства батька любов'ю до країни було б занадто непереконливим²².

Отже, як бачимо, формально-змістовий аспект шекспірівської трагедії зазнав помітних змін в епоху класицизму. Всі згадані сюжетні новації Вольтера покликані були імпліцитно віддзеркалити його політичну позицію. Адже від самого початку творча діяльність французького філософа мала яскраво виражену політичну спрямованість. Як і решта просвітників, Вольтер ставив перед своїм мистецтвом насамперед практичну мету – формувати за його допомогою суспільну думку та сприяти здійсненню соціального перевороту²³. Приміром, у своїй творчості Вольтер неодноразово звертався до теми узурпації влади.

До речі, політичні ідеї Вольтера та його adeptів на перший погляд виглядають дещо парадоксальними і в чомусь навіть суперечливими. Тож не дивно, що їх нерідко називають прибічниками «просвітницького абсолютизму або доброзичливого деспотизму». У «Республіканських ідеях», приміром, французький філософ зазначав: «Якщо спільнота людей знаходиться під владою одного або кількох деспотів, то лише тому, що їй бракує мужності та вміння керувати самостійно»²⁴.

²² *Lounsbury Th.R.* Op.cit. – P. 99.

²³ *Артамонов С.Д.* Вольтер. Критико-биографический очерк... – С. 69.

²⁴ *Voltaire.* Idées Républicaines par un Membre d'un Corps / Voltaire // *OEuvres complètes / Voltaire* ; [éd. L. Moland]. – Paris : Garnier Freres, 1879. – T. 24. – P. 413.

Протагоніст, ім'ям якого названа трагедія Вольтера, зображений у позитивному ключі – він переконаний, що історія наділила його місією рятівника Вічного Міста, яке приречене на занепад. Цезар має таку саму позитивну іміджеву ауру, як і Брут. Слід відзначити, що характер Цезаря в цій репрезентації римського сюжету розкрито більш рельєфно, ніж у п'єсі В. Шекспіра. Глядач дізнається про низку чеснот диктатора. Його прозорливість увиразнюється метафоричними репліками [тут і далі переклад мій – **К. Б.**]: «Тріумф від поразки відділяє лише крок»²⁵, «Я знаю натуру людей: вони часто змінюються / Вони розсипають ненависть і любов»²⁶. Він є рішучим («той, хто змінює свої плани, виказує власну слабкість»²⁷) та сміливим («Я радше помру, ніж буду боятися смерті»²⁸). Він відкрито декларує свободолюбство: «Я зневажав Суллу, я ненавидів тиранів»²⁹. Та водночас Цезар наділений і деякими рисами, що для пересічної людини вважалися б вадами, але для політичного діяча можуть бути виправдані як елементи політичної стратегії. Йдеться про хитрість («Треба вкрити квітами прірву, в яку я їх затягну, / Ще раз задобрити тигра, закутого в ланцюги»³⁰) та підступність («всі цілують руку, яка позбавила нас навіть наших достоїнств»³¹). До речі, у шекспірівському творі протагоніст цих двох рис позбавлений.

Цікаво, що Брут цілком свідомий величі Цезаря, він знає, що диктатор наділений неабиякими чеснотами, рішучістю й розумом. Брут говорить про високі моральні якості свого батька: «Якщо хтось і мав би правити над

²⁵ *Voltaire. La Mort de Cesar...* – P. 4.

²⁶ *Ibid.* – P. 4.

²⁷ *Ibid.* – P. 43.

²⁸ *Ibid.* – P. 43.

²⁹ *Ibid.* – P. 7.

³⁰ *Ibid.* – P. 15.

³¹ *Ibid.* – P. 18.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

римлянами, / Він єдиний тиран, кого вони могли б стерпіти»³² або «Я ненавиджу Цезаря з титулом короля, / Але з громадянином Цезарем я б змирився, / Я б пожертвував за нього своєю долею і своїм життям»³³.

Можна стверджувати, що в цій п'єсі Вольтер зображує освіченого правителя, ідеал якого він намагався розробити у власній філософській концепції. Зауважимо, що «освічений державець» – це не абсолютний монарх, а певна абстрактна фігура, на яку варто рівнятися і яка спроможна перебудувати суспільство³⁴. Слушною є думка про те, що «Вольтерівський ідеал «освіченого монарха» зовсім не є антитетичним його демократично-республіканським ідеям, а вбирає їх в себе і збагачується ними. Для філософії Вольтера принцип політичної свободи був домінантним. Він проголошував, що «освічений державець» – не господар, а слуга своїх підданих. пропагував думку про недопустимість свавілля з боку наділених владою осіб та розвінчував пієтетне ставлення до монархічної влади. Цю утопічну модель політичної системи, яка сприяла дискредитації правління французьких монархів, дослідник В.М. Кузнецов назвав специфічною формою революційної ідеології»³⁵.

Річ у тім, що у XVIII ст. сам принцип абсолютної монархії був поставлений під питання. Негативне ставлення до монархів посилювалося через величезні витрати з державної казни на утримання почту та палаців. Вольтер приєднався до лав тих, хто виступив проти монархії, поповнивши їхній арсенал власними аргументами. Можна погодитися з думкою дослідника В.М. Кузнецова, що ідеї Вольтера зіграли «колосальну

³² Ibid. – Р. 36.

³³ Ibid. – Р. 39.

³⁴ Кузнецов В.Н. Вольтер и философия французького Просвещения XVIII века / В. Н. Кузнецов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1965. – С. 182.

³⁵ Там же. – С. 184.

роль у руйнуванні політичної ідеології феодально-абсолютистського суспільства»³⁶.

П'єсу «Смерть Цезаря» традиційно відносять до так званих республіканських трагедій Вольтера, які мали на меті спонукати членів суспільства до активної участі у державних справах заради покращення загального добробуту. Розглянемо більш детально образ Брута, який є уособленням поборника республіканізму. На перший погляд, вольтерівський Брут цілком може здатися чудовиськом, а Цезар – майже святим. Характерно, що сам автор прокоментував це в передмові до п'єси: «Багато хто вбачає в п'єсі надлишок жорстокостей, вони з жахом дивляться на те, як Брут заради любові до Батьківщини жертвує не лише своїм благодійником, але й батьком. На це можна відповісти лише одним реченням: таким є характер Брута, а людей треба зображати такими, якими вони є»³⁷.

Однак існує й інша точка зору, згідно з якою, Вольтер буквально ненавидів республіканізм. Про це, приміром, говорить дослідник Т. Дейвіс³⁸. Суголосну думку висловлює і Т. Лаунсбері, який наголошує, що Брут зображений у «Смерті Цезаря» як непривабливий персонаж, навіть його чесноти не викликають симпатії, а навпаки – відштовхують³⁹.

Втім, прихильність до змовників подекуди проступає у цій трагедії внаслідок свідомої інтенції автора, який підштовхує глядача до співпереживання Брутові, а отже і до республіканських симпатій. Брут рішуче налаштований повернути справжню свободу римлянам, які самі закули себе в кайдани, заохочуючи диктатора до деспотизму.

³⁶ Кузнецов В.Н. Франсуа Мари Вольтер / В. Н. Кузнецов. – М. : Мысль, 1978. – С. 147. – (Мыслители прошлого).

³⁷ Voltaire. La Mort de Cesar. Preface de l'edition de 1736... – P. 310.

³⁸ Davies Th. Op. cit. – P. 204-205.

³⁹ Lounsbury Th.R. Op. cit. – P. 110.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

Його монологи сповнені палкої гарячності: «Сміливі друзі, пожертвуємо життям, щоб Цезар згинув, / Щоб Свобода, пригнічена його пороками, / Відродилася з попелу і процвітала вічно»⁴⁰. Більш того, з вуст самого Цезаря лунає похвала Брутові: «Якщо я не був би Цезарем, я тоді був би Брутом»⁴¹. Попри докори сумління, Брут не зраджує республіку і зрештою зважується на рішучий крок – батьковбивство. Це значно посилює напругу і пафос трагедії.

Італійський критик Альгаротті трактував п'єсу Вольтера в дусі часу і у відповідності до політичної ідеології династії Бурбонів: «Який чудовий контраст між Брутом і Цезарем. Найскладніше мистецтво – змалювати, з одного боку, Брута з його, правду кажучи, жахливою добродесністю, але сповненого добрими намірами, принаймні, якщо судити зовнішньо, і відповідно до тих часів, до яких автор нас відносить, – і, з іншого боку, Цезаря, з його милосердям, з його найприємнішими чеснотами, але налаштованого позбавити країну свободи»⁴².

Варто наголосити, що у Вільяма Шекспіра змовники керуються різними мотивами у ставленні до Цезаря (від задрощів до особистої неприязні). Вольтер же, навпаки, зображує республіканців як вірних послідовників місії збереження правової держави.

Разючий контраст простежується під час порівняння характеру та аксіології вчинків такого персонажа, як Кассій, у шекспірівському першоджерелі та вольтерівській інтертекстуальній проекції. У французькій п'єсі цей герой позбавлений особистісних мотивів. Єдине, чим він керується – свобода римських громадян: «Я тягнув кайдани все моє недостойне життя, / Доки у країні жевріла надія... Коли держава паде, Кассій не

⁴⁰ *Voltaire*. La Mort de Cesar. – P. 24.

⁴¹ *Ibid.* – P. 7.

⁴² *Voltaire*. Lettre de m. Algarotti. – P. 315.

схоче прожити і дня»⁴³. Тут Кассій не підштовхує Брута до рішучих дій, не підкидає листи, написані нібито від імені громадян, як це було в ренесансному творі. Автор «Смерті Цезаря» усіх змовників зображує однаково благородними: «Брут і Кассій / Відроджують римські чесноти»⁴⁴.

Як бачимо, і В. Шекспір, і Вольтер розкривають сутність історичного сюжету в амбівалентному ключі. Читачеві складно визначитися з моральними уподобаннями, адже жодна сторона не є абсолютно правою. Ані прибічники монархії, ані прибічники республіканізму не керуються у власних вчинках морально беззаперечними мотивами. При цьому, однак, Шекспір залишається на нейтральній позиції, дозволяючи реципієнту самому робити висновки, а Вольтер, хоча й схвально відзивається про римського диктатора, більше схиляється до поборників свободи Риму. Живучи за часів тотального панування абсолютної монархії, він вряд чи міг відкрито декларувати заклик до усунення тиранії. Це пояснює і несподіваний фінал п'єси «Смерть Цезаря», коли тираноборчий пафос змінюється на заклик до вендети за вбивство правителя.

До речі, коли англійський драматург Аарон Гілл у 1753 році вирішив адаптувати п'єсу Вольтера для англійської сцени, він був дуже обурений тим, що жорстокість та непривабливість Брута в ній списувалася автором на англійські смаки. Гілл проголосив, що зображення французом батьковбивства є ілюстрацією антигуманності й антилюдяності, та здатне викликати тільки жах і ненависть, тому така п'єса не має потрапити в репертуар британських театрів⁴⁵.

⁴³ *Voltaire. La Mort de Cesar.* – P. 22.

⁴⁴ *Ibid.* – P. 23.

⁴⁵ *Lounsbury Th.R. Op.cit.* – P. 113-114.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз одного з найполітичніших творів Вольтера – п'єси «Смерть Цезаря» – є вкрай важливим в плані розуміння складної і суперечливої особистості автора. Хоча сучасне йому суспільство ще не було повністю готове до сприйняття республіканських ідеалів, голоси невдоволення одноосібним правлінням набували все більшої потужності. І у філософських, і в літературних працях Вольтер намагався продемонструвати, що влада має бути обмеженою і досягти такого обмеження можна за допомогою розуму. Так званий «просвітницький абсолютизм» полягав у тому, що філософи мали просвіщати монархів, скеровуючи їх на шлях правди і справедливості.

Вольтер відчував наближення кардинальних змін у французькому суспільстві: «Усе, що я бачу, сіє насіння революції, прихід якої невідворотній... Французи завжди запізнюються, але зрештою досягають мети; світло потроху настільки розповсюдиться, що вибух відбудеться при першій же нагоді, і тоді буде великий галас. Молоді люди по-справжньому щасливі: вони побачать прекрасні речі»⁴⁶.

Зауважимо, що Вольтер вельми негативно сприймав перспективу рішучого виступу народних мас задля збурення революційних дій. Насилля, на його думку, не повинно бути рушійною силою трансформації суспільства. Просвітник відверто побоювався анархії та варварства⁴⁷. Звідси пасивність натовпу у п'єсі «Смерть Цезаря». Якщо у Великого Барда народ є потужною силою, то у Вольтера народ – це лише моральний суддя, який співчуває протагоністам або засуджує їх. На відміну від В. Шекспіра, який змалював народний бунт, що на

⁴⁶ Кузнецов В.Н. Франсуа Мари Вольтер... – С. 54.

⁴⁷ Кузнецов В.Н. Вольтер и философия французского Просвещения XVIII века... – С. 173.

очах переростає у міжусобну війну, Вольтер обриває сюжет твору, залишаючи ці події поза увагою глядачів.

Якщо у Шекспіра політичний прошарок представлений у підкреслено амбівалентному ключі, а рушійні мотиви і вчинки персонажів відзначаються доволі барвистою палітрою почуттів (від патріотизму до особистої ненависті), то у Вольтера ідеологія є більш-менш однозначною. Автор трагедії «Смерть Цезаря» цілком свідомий того, що реалізація мрії про правову державу за часів його життя неможлива, втім, своїм мистецтвом він спонукає читачів звернути увагу на ідеали республіки і недоліки деспотичного монархізму, тим самим підштовхуючи їх до розмислів щодо природи влади та шляхів вирішення кризи монархічного ладу.